

Hur gör man för att rädda ett folk

En dokumentär om Herman Lundborg, chef för rasbiologiska institutet. Ledaren för världens första statliga rasbiologiska institut 1922-35, läkaren och professorn Herman Lundborg, talade hotfullt om rasblandningens degenererande effekter men fick själv barn med en kvinna med finsk bakgrund och, som han själv tyckte, även samiska drag. Hon var en av hans assistenter i Lappmarken.

Speltid: 59 min.

Från: 13 år

Ämne: Samhällskunskap, Historia, Värdegrund

Produktionsland:
Sverige 2015

Svensk version:
© Filmo, 2015

Ansvarig utgivare:
Mia Lund Arnell

Filmnr: 7311

**För ytterligare
källinformation:**
Kontakta Filmo
08-445 25 50

Då Statens institut för rasbiologi slog upp portarna i Uppsala år 1922 var uppdraget för den lilla personalstyrkan att "rädda det svenska folket" från inblandning från andra främmande raser. Saken ansågs vara av största nationella vikt, och det rådde ett brett samförstånd om dess betydelse. Personalen på institutet, en handfull personer, skulle genom brett upplagda rasundersökningar ta reda på var i landet det svenska folket var rasmässigt som renast. Och var befolkningen var uppblandad med andra folk som enligt rasläran var främlingar.

Bakgrund

Filmen handlar om rasism i Sveriges historia. Men inte bara om dem som blivit offer för nedsättande blickar, utan om dem som utnämner sig själv till att peka och se. Se ner på andra och bedöma dem.

På rasismens stora världskarta, så som den tog form i Västeuropa, fanns det många raser, ibland tre, ibland fem eller sju eller ännu flera. Enbart den vita rasen i Europa påstods vara många olika. I Sverige hette det att det fanns minst tre olika vita raser, i Tyskland fem och delvis andra.

Idag vet man att människoraser inte finns på det sätt rasbiologer föreställde sig. Frågan som chefen på Statens institut för rasbiologi, professor Herman Lundborg, formulerade var felställd. Alla människor är i grunden mest lika. Och variationerna i utseenden är så mångfaldiga och nyansrika att de inte låter sig fångas i något fåtal "raser". Framför allt har sorterande av utseenden ingen mening. Det finns inget samband mellan utseende och inre egenskaper. Det rasforskarna trodde - att exempelvis en ögonfärg eller ansiktsform var mått på intelligens och en annan inte - var fel.

Ändå och kanske just därför, är det viktigt att beskriva rasbiologernas verksamhet på 1910 – 1930-talet. Vi behöver känna till hur de rasläror såg ut som fick nazismen att ta form, slå rot och börja växa.

I Uppsala universitetsbibliotek finns rasbiologiska institutets stora fotoalbum bevarade. De sammanställdes för att "lära" svenskar att se skillnad på folk och folk. I folkupplysningskampanjer spreds budskapet att det var viktigt att allmänheten lärde sig känna igen de personer som utpekades som varande av främmande ras – finnar och samer - och pluggade in skillnaderna i ansiktenas och kropparnas utseenden. Allt för att sedan kunna välja rätt. Egentligen handlade det om ungdomarna, att mana dem att få barn med rätt person. En slags sexualupplysning helt enkelt, för att se till att nästa generation svenskar förblev lika svensk.

Man föreställde sig att människor i nordligaste delen av landet, som talade för svenskar svårbegripliga språk som samiska och meänkieli (på den tiden kallat finska) också var främmande raser, eftersom deras modersmål inte tillhörde samma språkfamilj som de flesta andra språk i Europa (den indoeuropeiska). Och om barn avlades av föräldrapar, där den ena var svensk och den andra av finsk eller samisk härkomst, så skulle barnen bli bärare av nervproblem och ha sämre motståndskraft mot farliga sjukdomar som TBC.

Det nordligaste Sverige var verkligen också mycket långt bort. På den tiden tog det två dygn att resa med tåg och hästskjuts från Mellansverige till avlägsna delar av det nordligaste Lappland. Där levde många människor i fattigdom och under stora umbäranden i den stränga kylan. I bostäder utan moderna bekvämligheter, långt borta från hälsovård, tandvård

och läkarhjälp och utan tillgång till riktig skolutbildning, bibliotek eller annan samhällsservice. Man förstod inte svenska, lyssnade därför inte på svensk radio, läste inte svenska tidningar och visste mycket lite om andra delar av landet. Så kanske är det inte så konstigt att människor i olika delar av Sverige faktiskt kunde uppleva varandra som främlingar.

Internationellt berömda rasforskare i exempelvis Tyskland tyckte att det var av yttersta vikt att kartlägga det man ansåg var "underlägsna raser" i norr likaväl som i söder. Samer såg de som en slags pendang till andra "lägre stående" folk som exempelvis de i Afrika. Inte minst viktigt ansåg de att det var att utforska rasblandningens degenererande effekter på befolkningen, i såväl tyska kolonier i Sydvästafrika som i svenska Norrbotten.

Chefen för rasbiologiska institutet Herman Lundborg använde sin tids modernasteamerateknik. Att kunna fotografera, framför allt med lättare utrustning och under fältmässiga förhållanden, var något relativt nytt vid denna tid. Fotografien uppfattades som objektiv, "fri från teckningens fel", och med kamerans hjälp blev det för första gången möjligt att samla in foton på människors utseenden i avlägsna delar av landet, och kunna jämföra dem.

Lundborg valde ut bilderna, det var han som "såg" människorna och förmedlade budskapet. Han silade, filterade, valde och ordnade vilka personer som skulle fotograferas, och vilka foton i hans väldiga samling som passade ihop. Han valde hur ansiktena skulle ordnas i olika raser, några bredvid varandra – som om de hörde ihop – andra åtskilda, som om de tillhörde olika raser. Allt skulle bli överblickbart och övertygande. När rasläran presenterades med hjälp av fotogallerierna,

så föreföll de sanna och verkliga, det var ju riktiga människor man såg på bilderna. Med fotografiernas hjälp kunde han på så sätt skapa en skenbar tydlighet, där verkligheten var en annan. Fotografierna framstod som objektiva "bevis", men betraktaren fick inget veta om hur, när och varför bilderna kom till, än mindre vilka de avbildade var, om de var syskon, kusiner eller aldrig har träffats. Framför allt fick betraktaren inte se alla de tusentals ansikten som Lundborg mötte och såg, men valde bort för att han tyckte att de inte passade in i det han ville visa.

Samtidigt som Lundborg var upptagen av att välja ut de karaktäristiska ansiktena för att skilja förmodade "raser" åt, så var han sysselsatt med det motsatta, att fånga in en hotande "rasblandning".

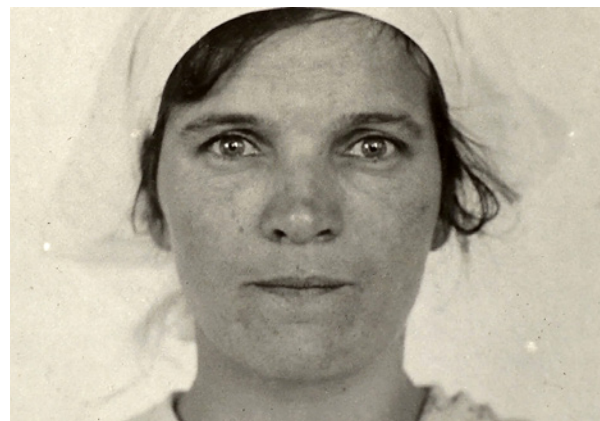
Genom att betrakta människors utseenden, i fotoutställningar och bilderböcker, skulle svenskarna få lära känna sig själva och sin egen förträfflighet men också få veta vilka överhängande faror som hotar. Avsikten var att väcka en känsla av ansvar och delaktighet, och ge en tydlig uppfattning om vad som är hotat och av vad. Man skulle förstå att rasbiologin var en vetenskap och att rasfrågan var en av de mest akuta frågorna i samtiden. Syftet var samtidigt att betraktaren skulle få syn på sig själv och sin egen plats i denna större gemenskap, en "ras".

Rasbiolog Herman Lundborg gjorde sin första långa resa i norr långt innan institutet öppnade. Han lämnade universitetet i Uppsala redan 1913 för att ge sig ut i ett väglöst land där han inte gick att nå vare sig med telefon eller vanlig postgång, för att bo i olika kåtor i lappmarken. Han hade bland annat egen kåta, en torvgamme i Laimoluokta. I filmen ses Lundborgs frenetiska rasundersökningar genom det nyckelhål som är hans personliga, privata liv. Uppdraget må ha varit

att "rädda svenska folket", men egentligen hade han själv ett livslångt engagemang för en alldeles speciell sak: samerna. Man skulle kunna säga att han var besatt av folket i Lappmarken och av sitt stora vetenskapliga projekt - att undersöka dem. I den här gärningen gömmer sig också en paradox. Lundborg dras samtidigt till en kvinna han träffar i en av de allra nordligaste byarna i Lappland, med finsk-samisk bakgrund som han själv slår fast. Han får barn med henne och idag vilar de alla i Herman Lundborgs familjegrav i Uppsala.

På universitetsbiblioteket Carolina i Uppsala finns en stor brevsamling bevarad, där Lundborgs rika kontaktnät i Norrbotten framträder. Många såg fram emot hans besök. Såväl samer, som finsk- och svensktalande charmerades av honom, av fotografierna från hans kamera och av hans hjälpsamhet med att skriva ut recept på hostmedicin och ögonsalva. Alla verkar vilja vara vän med doktorn från Uppsala. För de hade ju inte en aning om vad han skrev om dem, som underlägsna människosorter i vetenskapliga verk.

Flera unga kvinnor får jobb som hans assistenter/ hushållerskor. De reser med honom i lappmarken för att tolka till samiska och finska och bo med honom i kåtorna.

En av dem är Maria från Övre Soppero. Hon följer med Lundborg söderut till Uppsala, där boende ordnas på rasbiologiska institutet och hon får anställning som städerska. Rätt snart blir Maria med barn, får åka iväg för att föda i hemlighet och lämna bort sin son till en fosterfamilj. Men Maria vill ha tillbaka sonen och hon lyckas till slut. Efter sin pensionering 1936 gifter sig Herman Lundborg med henne, och bosätter sig ute på landet utanför Uppsala med henne och sin "rasblandade" son Allan, som nu hunnit bli nio år

gammal. Samtidigt är Herman Lundborg dessa år känd som brinnande nazist och författare till böcker som "Västerlandet i fara".

Historien om Herman Lundborg och det rasbiologiska institutet engagerar många idag. Det finns de som av starkt personliga skäl söker efter den här historien. Det finns också några få kvar som själva minns den. I filmen möter vi såväl dem som söker som dem som minns - i Uppsala och i Lappmarken. Vi reser med Anna Sanna och hennes faster Edit Sunna i väglöst land, tar oss över Torneträsk till Laimoluokta, sameviste för Talme sameby, där Herman Lundborgs kåta låg. Finns det någon kvar här som vet något och har något att berätta?

Vi följer också med konstnärinnan Katarina Pirak Sikku i Jokkmokk som reser till Uppsala för att läsa i de gamla breven om vad rasbiologen Lundborg hade för sig i Lappmarken. I sin ateljé arbetar hon med rasbiologin som tema. Men när hon bearbetar de gamla fotografierna så är hon noga med att inte återupprepa rasbiologernas övergrepp, hon vill inte sprida "det onda" vidare. Så när hon gör nya egna bilder, använder hon traditionella samiska hantverk som hon väver in i sina verk.

Författaren Maja Hagerman är filmens berättare och producent. Hon gjorde filmen tillsammans med Claes Gabrielson, samtidigt som hon skrev en bok om Herman Lundborg, "Käraste Herman" (2015). Sedan debuten 1996 med augustprisbelönade "Spåren av kungens män" har hon skrivit ett flertal böcker om svensk historia. "Käraste Herman" är hennes andra bok om den svenska rasforskningen. Den första "Det rena landet" (2006) har kallats en mäktig uppgörelse med den svenska historietraditionen. Det var bland annat för den som hon utnämndes till hedersdoktor vid Uppsala universitet 2012.

I boken "Käraste Herman" ges en fördjupande bakgrund till filmen. Där berättas bland annat om minnen som samlats in i byn Kåikul, från den gången Herman Lundborg besökte byn i sällskap med sin kvinnliga reseassistent. Några av de äldre i byn, som var tonåringar den gången, berättar. Holger Andersson hade just fyllt fjorton år:

"En karl och en kvinna var här i skolan. Dom fotograferade hela familjer och sen så plocka dom ut vissa av ungarna och fotografera dom och mätte dom. Dom mätte skallen. Dom tyckte om Elsa (Holgers syster). Henne fotografera dom mycket."

Rasbiolog Lundborg hade med sig en kvinnokolt som Holgers syster Elsa fick ta på sig och bli fotograferad i. Om koltan var rätt för Kåikuls samer eller inte var inte så viktigt. Hon var en vacker samisk kvinna som skulle visas upp som typexempel, och en same ska ju bära kolt. Men Elsa gick aldrig annars klädd så, och hon ägde ingen egen kolt.

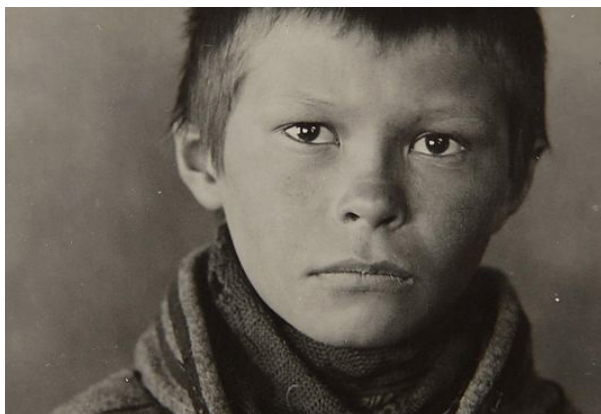
Jämnåriga Adina Mickelsson i Gammelgårn kommer också ihåg:

"När det kom folk för att mäta våra skallar berätta de om vilka som var lappar. Då sade man lappar, inte samer. De sa att i LarsPårs var de lappar. Vi barn från Gammelgårn var långskalliga, så vi var svenskar. Som de sa det, förstod man att det var finare att vara långskallig. Aldrig hade vi sett på varandra så förut. Vi hade ju ungefär likadan bakgrund och vi var mer eller mindre släkt med varandra i de flesta stugorna."

Frida Mickelsson var sjutton år:

"De kom från Vuollerim och skulle fotografera samerna. Ja, han höll till i skolan med fotografering, han var professor denne man. Och det var vissa personer han skulle fotografera. Jag var till han, jag också, men inte av den orsaken, jag fråga om han ville ta ett kort av mig och det gjorde han. Jag fick ett väldigt fint kort, jag har kvar det än. Han skulle göra någon slags inventering då, om de var samer. Det var från vissa gårdar, jag tror från Holgers, alltså Anders, Holgers pappa, och så Östigårds-Elsa, dom var ju syskon. Men det var inte från alla gårdar."

Några viktiga ord gör tydligt vad som händer i byn när rasbiologen kommer dit. Bland förvånade människor skapar han "raser", upprättar skillnader, hierarkier, och uttalar ord som äter sig in i tänkandet. Även om verkligheten är sådan att man talar flera språk, samiska, meänkieli eller finska, och klär sig på olika sätt och bär många namn, både svenskklingande och andra, och även om en del av släkten är bofast och

en annan inte, och identiteten som "finsk" eller "lapsk" eller "svensk" i själva verket är glidande, så lämnas ett eko kvar. Rasbiologen drar gränser, uppmärksammar skillnader och skapar främlingar. Adina Mickelson sätter ord på det som hände:

"Aldrig hade vi sett på varandra så förut. Vi hade ju ungefär likadan bakgrund och vi var mer eller mindre släkt med varandra i de flesta stugorna."

Nyckelord

Ras, rashygen, rasbiologi, rasblandning, människovärde, nazism, klasskillnad, same, lapp, finsk, fotodokumentation, karaktäristik, arvsanlag, undermänniska, övermänniska, främlingsfientlighet, rasism, degenerationsfara.

Diskussionsfrågor

1. Vad är skillnaden mellan att undersöka en population och en "ras"? Hur många olika populationer är det möjligt att finna exempelvis i en skolklass?
2. Ibland talar man idag om "social ras" eller "upplevd ras", vad menas med det?
3. Finns det kvar rester av gamla tiders rastänkande trots att vi idag vet att raser inte finns?
4. Det engelska ordet "race" kan översättas till flera olika ord på svenska. Vilka?
5. Vid folkräkningar i USA ombeds personer definiera sin egen "rastillhörighet". Myndigheterna ger instruktioner: vit eller "caucasian" är den som har sitt ursprung i Europa, Mellanöstern eller Nordafrika. Svenskar, libaneser, araber, polacker, israeler tillhör här alltså samma grupp. Vad skulle hända om svenska myndigheter folkbokförde "raser" på samma sätt?
6. Hur kan man jämföra avståndet mellan nordligaste Lappland och Mellansverige för hundra år sedan,

med avståndet mellan andra världsdelar och vår del av världen idag?

7. Vad vet du om språken meänkieli och samiska?

Litteratur:

Gunnar Broberg: *"Statlig rasforskning"*. (1995, 2002)

Maja Hagerman: *"Käraste Herman"*. Rasbiolog Herman Lundborgs gåta, Stockholm 2015.

Maja Hagerman: *"Det rena landet"*. Om konsten att uppfinna sina förfäder, Stockholm 2006.

Internetkällor

http://expo.se/2008/i-backspegeln-den-svenska-rasbiologin_2411.html

<http://www.ub.uu.se/samlingar/verk-och-samlingar-i-urval/rasbiologiska-institutet/>

<http://fof.se/tidning/2012/8/en-meningslos-sortering-av-manniskor>

Forum för levande historia, material för lärare om rasbiologin:

<http://www.levandehistoria.se/fakta-fordjupning/rasism/fordjupning-rasbiologi/bilder-och-dokument-lararmaterial-om-rasbiologi>

<http://www.levandehistoria.se/material/allt-som-kan-matas-ar-inte-vetenskap>

http://www.levandehistoria.se/sites/default/files/wysiwyg_media/bilder_rasbiologi_i_sverige.pdf

<https://www.sametinget.se/samer>

<http://www.minoritet.se/Meankieli-ett-sprak-understandig-utveckling>

www.ne.se - Nationalencyklopedin

www.google.se - Användbar sökmotor

www.dn.se - Dagens nyheter

<http://factlab.com/#lo=1> - Dagens nyheter skolsajt

www.wikipedia.se - Bra nätencyklopedi

www.filmo.se - Filmos hemsida

Handledningen är författad av Maja Hagerman 2015.

"Hur gör man för att rädda ett folk" passar bra att använda i både grund- och gymnasieskola i arbetet mot rasism och för ökad mångfald i samhället, vilket ingår i skolans värdegrund och uppdrag.

För Grundskolan och Gymnasiet, sid 7 respektive sid 5, Lgr 11

Skolans värdegrund och uppdrag:

"Utbildningen ska förmedla och förankra respekt för de mänskliga rättigheterna och de grundläggande demokratiska värderingar som det svenska samhället vilar på." ...

"Ingen ska i skolan utsättas för diskriminering på grund av kön, etnisk tillhörighet..." ...

"Det svenska samhällets internationalisering och den växande rörligheten över nations-gränserna ställer höga krav på människors förmåga att leva med och inse de värden som ligger i en kulturell mångfald." ...

"Skolan är en social och kulturell mötesplats som både har en möjlighet och ett ansvar för att stärka denna förmåga hos alla som arbetar där."

Filmen har ett innehåll som berör skolans övergripande mål, beskrivna i Lgr11 på sid 13-14.

Skolan ska ansvara för att varje elev efter genomgången grundskola:

"har fått kunskaper om de nationella minoriteternas (judar, romer, urfolket samerna, sverigefinnar och tornedalingar) kultur, språk, religion och historia"

"har fått kunskaper om samhällets lagar och normer, mänskliga rättigheter och demokratiska värderingar i skolan och i samhället"

Filmen passar även bra som grund för diskussion utifrån de centrala målen i historia:

I årskurs 7-9, s. 176, Lgr 11

Imperialism och världskrig, cirka 1800–1950:

"De båda världskrigen, deras orsaker och följder. Förtryck, folkfördrivningar och folkmord. Förintelsen och Gulag."

"Historiska berättelser från skilda delar av världen med skildringar av människors upplevelser av förtryck, till exempel i form av kolonialism, rasism eller totalitär diktatur och motstånd mot detta."